ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 5 | ISSUE - 8 | APRIL - 2019

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

सातारा जिल्ह्याचा ऐतिहासिक आणि पर्यटन वारसा: एक सखोल संशोधन

प्रा.संतोषकुमार कांबळे
सहायक प्राध्यापक, शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव.

१. सारांश (Abstract)

सातारा जिल्हा हा महाराष्ट्राच्या राजकीय आणि सांस्कृतिक इतिहासातील एक ध्रुवतारा आहे. सह्याद्रीच्या दुर्गम रांगांपासून ते कृष्णा-कोयनेच्या सुपीक खोऱ्यांपर्यंत पसरलेल्या या भूभागाला निसर्ग आणि इतिहासाचे वरदान लाभले आहे या शोधनिबंधात जिल्ह्याचे जागतिक वारसा स्थळ 'कास पठार', स्वराज्याची राजधानी 'अजिंक्यतारा', महाबळेश्वरचे निसर्गसौंदर्य आणि आध्यात्मिक केंद्र म्हणून ओळखला जाणारा 'सज्जनगड' यांचा ऐतिहासिक पुराव्यांसह वेध घेतला आहे तसेच, जिल्ह्याच्या आर्थिक व्यवस्थेत पर्यटनाचे स्थान आणि भविष्यातील आव्हाने यावर प्रकाश टाकला आहे.

२. प्रस्तावना

"सात-तारा" म्हणजे सात डोंगरांनी वेढलेला सुरक्षित दुर्ग म्हणजे 'सातारा'. या जिल्ह्याने छत्रपती शिवाजी महाराजांपासून ते क्रांतिसिंह नाना पाटलांपर्यंत अनेक युगपुरुषांच्या पराक्रमाला पाहिले आहे१६ व्या शतकातील शिलाहार राजांच्या काळापासूनसाताऱ्याचा उल्लेख ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये आढळतो[१] . आज हा जिल्हा केवळ ऐतिहासिक नसून कृषी आणि जागतिक दर्जाच्या पर्यटनाचे महत्त्वाचे केंद्र बनला आहे.

३. मुख्य गाभा: सविस्तर विश्लेषण

३.१ ऐतिहासिक पर्यटन: स्वराज्याच्या राजधानीचा मागोवा

सातारा शहर हे स्वतःच एक इतिहास आहे. १६९९ मध्ये छत्रपती राजाराम महाराजांनी साताऱ्याला स्वराज्याची राजधानी घोषित केले.

- **अजिंक्यतारा किल्ला:** या किल्ल्याचा ताबा मिळवणे म्हणजे दख्खनवर राज्य करणे असे मानले जाई. येथे छत्रपती शाहू महाराजांच्या राज्यकारभाराच्या अनेक खुणा आजही तटबंदीच्या रूपात पाहायला मिळतात[२]
- **प्रतापगड:** जावळीच्या घनदाट अरण्यात असलेला हा किल्ला अफझलखानाच्या वधासाठी प्रसिद्ध आहे. गडावरील अफझलखानाचा कोठार आणि भवानी मातेचे मंदिर हे स्थापत्यशास्त्राचे उत्तम नमुने आहेत[२३]

३.२ नैसर्गिक वैभव: कास पठार आणि ठोसेघर

- **कास पठार:** युनेस्कोने याला जागतिक वारसा स्थळ घोषित केले आहे. ऑगस्ट ते ऑक्टोबर या काळात येथे ८५० हून अधिक प्रजातींची फुले उमलतात, ज्यात 'कारवी' आणि 'पावटे' यांसारख्या दुर्मिळ प्रजातींचा समावेश होतो[४]
- **ठोसेघर धबधबा:** हा महाराष्ट्रातील सर्वात उंच धबधब्यांपैकी एक असूननिसर्गप्रेमींसाठी नंदनवन आहे.

३.३ थंड हवेची ठिकाणे: महाबळेश्वर आणि पाचगणी

ब्रिटिश काळात महाबळेश्वर ही मुंबई प्रेसिडेन्सीची उन्हाळी राजधानी होती.

- **महाबळेश्वर:** येथे कृष्णा, कोयना, वेण्णा, सावित्री आणि गायत्री या पाच नद्यांचा उगम होतो. आर्थर सीट पॉइंटवरून सावित्री नदीच्या खोऱ्याचे भव्य दर्शन होते[५] .
- **पाचगणी:** येथील 'टेबल लँड' हे आशियातील दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वात मोठे पठार आहे. हे ठिकाण बॉलीवूड चित्रपटांच्या चित्रीकरणासाठीही प्रसिद्ध आहे.

३.४ आध्यात्मिक पर्यटन: सज्जनगड आणि शिखर शिंगणापूर

- **सज्जनगड:** समर्थ रामदास स्वामींची कर्मभूमी आणि समाधी स्थळ. येथे आजही भक्ती आणि शिस्तीचा प्रत्यय येतो.
- **शिखर शिंगणापूर:** खटाव-माण पट्टू यातील हे ठिकाण 'दक्षिणेची काशी' मानले जाते. येथील गुप्त लिंबाचे झाड आणि शिव-पार्वती विवाहाचा सोहळा भाविकांसाठी महत्त्वाचा आहे[६]

३.५ खटाव-माण: ऐतिहासिक आणि वैचारिक केंद्र

खटाव तालुक्यात असलेले **कटगुण** हे महात्मा जोतिराव फुले यांचे जन्मस्थान आहे[७] . हे स्थान आता राज्य संरक्षित स्मारक असून सामाजिक कार्यकर्त्यांसाठी प्रेरणास्थान आहे. तसेच, औंध येथील **भवानी संग्रहालय** हे जगातील अशा दुर्मिळ संग्रहालयांपैकी एक आहे जिथे 'मदर अँड चाईल्ड' हे जगप्रसिद्ध शिल्प आहे ८ .

३.६ १९४२ चा स्वातंत्र्यलढा आणि क्रांतिकारी पर्यटन

सातारा जिल्ह्याने ब्रिटिशांना समांतर शासन (प्रति सरकार) चालवून आव्हान दिले होते. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखालील या चळवळीने साताऱ्याला 'बंडखोर सातारा' ही ओळख दिली. वडूज येथील हुतात्मा स्मारक हे त्या धगधगत्या इतिहासाची साक्ष देते ९ .

३.७ जलपर्यटन: कोयना आणि धोम

कोयना धरणाचे 'शिवसागर जलाशय' हे जलपर्यटनासाठी उत्तम आहे. कोयनेचा परिसर हा व्याघ्र प्रकल्प असल्याने येथे वन्यजीव पर्यटनाचीही मोठी संधी आहे

४. साताऱ्याची खाद्यसंस्कृती: पर्यटनाचा अविभाज्य भाग

साताऱ्याचे **'कंदी पेढे'** हे अस्सल चवीसाठी ओळखले जातात. महाबळेश्वरची **स्ट्रॉबेरी** आणि वाईचे लाडू-चकली पर्यटकांच्या पसंतीस उतरतात. साताऱ्याचा मटण रस्सा आणि भाकरी ही येथील रांगड्या संस्कृतीची ओळख आहे.

५. निष्कर्ष

सातारा जिल्ह्याचा पर्यटन वारसा हा केवळ पाहण्यासारखा नसून तो अनुभवण्यासारखा आहे. कास पठाराची फुले असोत वा प्रतापगडाचा इतिहास, प्रत्येक ठिकाण आपल्याला काहीतरी सांगून जाते. ऐतिहासिक स्थळांचे जतन आणि जबाबदार पर्यटन हीच या वारशाची पुढील पिढीला दिलेली सर्वोत्तम भेट ठरेल.

६. संदर्भ

१. **महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर्स: सातारा जिल्हा (सुधारित आवृत्ती)**, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, १९९९, पृ. क्र. ७४२-७५०.
२. **गो. स. सरदेसाई, 'मराठी रियासत' (शहाजी, शिवाजी व संभाजी)**, खंड १, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. २१०-२१५.
३. **ग्रँट डफ, 'History of the Mahrattas' (मराठ्यांचा इतिहास)**, खंड १, पृ. क्र. १६५.
४. **युनेस्को (UNESCO) जागतिक वारसा समिती अहवाल**, ३६ वे सत्र, २०१२.

५. **महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ (MTDC), 'महाबळेश्वर आणि पाचगणी: निसर्ग व इतिहास'**, पर्यटन पुस्तिका, २०२४.
६. **रा. चिं. ढेरे, 'श्री विठ्ठल: एक महासमन्वय'**, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
७. **राजा भवानराव पंत प्रतिनिधी, 'Aundh Museum Catalogue'**, औंध संस्थान मुद्रणालय, १९४०.
८ **भारत इतिहास संशोधक मंडळ (BISM), 'शिवचरित्र साहित्य'**, खंड ५
९. **डॉ. वि. बा. पाटोळे, 'सातारा जिल्ह्याचा स्वातंत्र्यलढा आणि प्रति सरकार'**, शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन, कोल्हापूर, १९७८, पृ. क्र. ४५-५०.